

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สังฆกรรม คือกิจในพระวินัยบัญญัติข้อสำคัญที่ให้พระสงฆ์กระทำร่วมกันภายในพระอุโบสถ ความสำคัญของการประกอบสังฆกรรมหนึ่ง ๆ มีนัยที่แสดงถึงความถูกต้องและพร้อมเพรียงของหมู่สงฆ์ พระสงฆ์ต้องมีความบริสุทธิ์ศีล ด้วยการประพฤติตามสิกขาบท 227 ข้ออย่างครบถ้วน สังฆกรรมจึงเป็นกฎระเบียบที่รักษาความเป็นพระสงฆ์ที่งดงามไว้ เพราะพระสงฆ์เป็นหนึ่งในพระรัตนตรัย มีความสำคัญต่อการสืบอายุพระพุทธศาสนา เป็นผู้รับปฏิบัติตามพระวินัยและสามารถเทศนาคำสอนของพระพุทธเจ้าให้แก่พุทธศาสนิกชน

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาของการปฏิรูปพระสงฆ์ ที่มีการก่อตั้งคณะธรรมยุติกขึ้นโดยสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าสมัญฯ เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณเถระ ต่อมาเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าสมัญฯ ขึ้นเสวยราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระองค์ทรงเข้มงวดต่อพระสงฆ์มากยิ่งขึ้น โดยให้ความสำคัญกับการทำสังฆกรรม ดังปรากฏหมายรับสั่งที่เกี่ยวกับการทำสังฆกรรม ในคำประกาศวิสุทธคามสีมา และพระราชนิพนธ์บทสวดมนต์ บทสวดยายธรรมเป็นภาษาบาลีและมีคำแปลกำกับไว้ ซึ่งเป็นการส่งเสริมให้พระสงฆ์มีวัตรปฏิบัติที่ถูกต้อง

สังฆกรรมวิธี เป็นคำที่ปรากฏในหมายรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวสร้างวัดปทุมวนาราม และโปรดให้เขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีขึ้น ซึ่งคำว่าสังฆกรรมวิธีไม่ปรากฏในพระวินัยบัญญัติ แต่แสดงกระบวนการทำสังฆกรรมไว้อย่างละเอียด

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีบริเวณผนังระหว่างหน้าต่างภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนารามมีเนื้อหาครอบคลุมทั้งในเรื่องสังฆกรรมของพระสงฆ์ ประเพณีในพระพุทธศาสนา และวิถีชีวิตของผู้คน ดังปรากฏในหมายรับสั่งว่า

“...ภายในผนังหว่างหน้าต่าง มีจิตรกรรมแสดงเรื่องสังฆกรรมวิธีในพระวินัย ที่บานกบข้างในมีเรื่องตามโคลงสุภาษิตต่าง ๆ บนหลังหน้าต่างขึ้นไปแสดงเรื่องเทพบุตร เทพธิดา มาประพาสในสวน...” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 365, ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีในพระอุโบสถวัดปฐมวณารามเขียนขึ้นหลัง พ.ศ. 2400 และคาดว่าเขียนเสร็จก่อนงานฉลองวัดในปี พ.ศ. 2410 ในช่วงเวลานั้นสภาพสังคมพระพุทธศาสนาไทยมีความเคร่งครัดต่อการศึกษาพระปริยัติและการปฏิบัติอย่างยิ่งเป็นผลมาจากการก่อตั้งคณะธรรมยุติกขึ้นในปี พ.ศ. 2372 (กรมศิลปากร, 2532, หน้า 22-27) คำประกาศฉลองยุค พ.ศ. 2408 กล่าวถึงการก่อตั้งคณะธรรมยุติกา ความว่า

“...ครั้งนั้นศักราช 1191 ปีฉลูเอกศกทรงพระดำริห์เห็นว่าในที่นั้นไม่สบาย เพราะเจือปนรคนไปด้วยอะลัษชี ไม่เป็นที่ควรที่จะประพัตร์พรหมจรรย์ จึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดสมอราย ตั้งคณะนิกายให้บรรพชาอุปสมบท แก่กุลบุตรที่มีศรัทธา สมเคราะห์แก่คฤหัสถ์ด้วยธรรมคณาอนุสาสน์ในวาท ในธรรมสวณะประกาศ ประติษฐานธรรมยุติกะนิกายให้รุ่งเรืองแผ่หลายขึ้น...” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1227, เลขที่ 142 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช ทรงตระหนักถึงเรื่องความศรัทธาพระพุทธศาสนาอย่างเป็นเหตุเป็นผล ทรงศึกษาภาษาบาลีและพระไตรปิฎก ตลอดจนวิทยาการอื่น ๆ พระองค์ทรงมอบหลักและแนวทางนี้ให้พระสงฆ์ที่เลื่อมใสในคณะธรรมยุติกาได้ปฏิบัติตาม เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงอธิบายหลักธรรมในพระพุทธศาสนาด้วยเหตุที่มีการนับถือศาสนาอย่างผิด เช่น “..ก็เพราะมีผู้ไม่ถือศาสนาจริง ๆ เข้ามาแอบอิงอาศัยอ้างเท็จ ๆ อวดโก่ง ๆ ว่าตัวถือพระพุทธศาสนานั้นมากมายมีมานาน...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548, หน้า 167 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ความต้องการปฏิรูปสถาบันพระสงฆ์ ยังส่งผลต่อการวาดจิตรกรรมฝาผนังภายในวัดด้วย ซึ่งความเปลี่ยนแปลงนี้เริ่มปรากฏตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการติดต่อกับชาวต่างชาติมากขึ้น ประกอบกับสภาพสังคมที่มีความหลากหลายทางเชื้อชาติยิ่งขึ้น ส่งผลต่อแนวคิดและการแสดงออกของช่างให้เปลี่ยนแปลงตามกันไป (สันติ เล็กสุขุม, 2549, หน้า 18-22) อีกทั้งความเจริญด้านการศึกษาก็ทำให้มีการแปลวรรณกรรมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา การแปลคัมภีร์และวรรณคดีอื่น ๆ เป็นภาษาไทยมากขึ้น ดังปรากฏผลการเปลี่ยนแปลงที่จิตรกรรมฝาผนังในวิหารวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเขียนเรื่องของพระสาวก และมีภาพวิถีชีวิตของชาวบ้านสามัญประกอบเป็นภาพกากด้วย

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนถึงเรื่องสำคัญอื่น ๆ ในพระพุทธศาสนา นอกเหนือจากเรื่องพุทธประวัติ และนิทานชาดก คือ การเขียนถึงข้อวินัยสงฆ์และการตีความพระธรรมเป็นภาพปริศนารวมถึงโคลงสุภาษิตต่าง ๆ ดังเช่น

ที่ผนังระหว่างหน้าต่างพระอุโบสถวัดปทุมวนารามราชวรวิหารเขียนเรื่องสังฆกรรมวิธี 12 ห้องภาพ
สังฆกรรมวิธีในพระวินัยยังปรากฏในพระราชกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวและในจิตรกรรมฝาผนังของพระอารามหลวงที่ทรงสร้างด้วยการศึกษาปรากฏการณ์
เรื่องของความเคร่งครัดให้พระสงฆ์ตระหนักในการทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ทั้งที่ปรากฏใน
จดหมายเหตุ จารึก และจิตรกรรมนั้น เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงสภาพสังคม ความพยายามใน
การควบคุมพระสงฆ์ที่มีจำนวนเพิ่มขึ้นให้อยู่ในระเบียบวินัยของบ้านเมือง และเป็นกำลังสำคัญใน
การเผยแผ่พระพุทธศาสนาต่อไป เพราะหลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้แสดงเหตุการณ์และข้อบังคับที่ใช้
ควบคุมกลุ่มบุคคลร่วมกับการใช้สื่อภาพเขียนที่สามารถอธิบายเนื้อหาของภาพผ่านองค์ประกอบ
ศิลปะ เพราะจิตรกรรมฝาผนังเป็นพื้นที่สมมติที่ถูกกำหนดด้วยระเบียบบางประการที่สามารถ
อธิบายความคิดทางสังคมคนไทยได้ (ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, 2536, หน้า 6-7)

การศึกษาความหมายของจิตรกรรมจำเป็นต้องอาศัยการตีความภาพที่สื่อถึงความ
หมายที่สอดคล้องกับวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เชื่อมองค์ประกอบโดยรวมแล้วจึงศึกษา
คุณค่าในจิตรกรรมฝาผนัง เช่น จิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีที่วัดปทุมวนารามซึ่งยังขาด
การศึกษาอย่างละเอียดซึ่งอาจเป็นส่วนประกอบที่สำคัญประการหนึ่งของการอธิบายสภาพสังคม
พระพุทธศาสนาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังนั้นการวิจัยเรื่อง สังฆกรรมวิธีรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน
จิตรกรรมฝาผนังวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร จึงเป็นการศึกษาเรื่องเกี่ยวกับการทำสังฆกรรมทั้งที่
ปรากฏในเอกสารต่าง ๆ และที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง เพื่อสืบค้นความสำคัญของสังฆกรรมที่ใช้เป็นหลักในการ
ปกครองคณะสงฆ์ในเวลานั้น

วัตถุประสงค์การวิจัย (Objectives)

1. เพื่อศึกษาความหมายของจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีวัดปทุมวนารามราช
วรวิหาร
2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสังฆกรรมวิธีกับแผนผังพระอารามแบบมหาสีมาที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง
3. เพื่อศึกษาสภาพสังคมไทยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็น
ปัจจัยต่อความเคร่งครัดเรื่องการทำสังฆกรรม
4. เพื่อศึกษาสังฆกรรมที่ปรากฏในเอกสารและจิตรกรรมฝาผนังรวมทั้งผลสืบเนื่อง

กรอบแนวคิดการวิจัย (Conceptual framework)

1. เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงในสังคม สังคมพระสงฆ์อาจจะถูกลดบทบาทลงและต้องโอนอ่อนผ่อนตามสถานการณ์ใหม่ รวมทั้งปรับตัวเพื่อรักษาคุณค่าเดิมไว้ พระสงฆ์จึงรับหน้าที่สำคัญในการปรับตัวเพื่อรักษาคุณค่าเดิมไว้ด้วยการเคร่งครัดปฏิบัติกิจดีความสละพระธรรมคำสอนให้สามารถอธิบายได้ทั้งในระดับบุคคลและสังคมและส่งผ่านมายังจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเป็นสื่อที่สามารถส่งต่อยังผู้ชม (พระสงฆ์) ได้โดยตรงร่วมกับการประกาศข้อกำหนดต่าง ๆ ให้พระสงฆ์ปฏิบัติอย่างเคร่งครัด
2. การนำเสนอจิตรกรรมฝาผนังด้วยสัญลักษณ์แสดงความสัมพันธ์ที่คนแต่ละคนแต่ละกลุ่มมีต่อกัน สะท้อนผ่านองค์ประกอบต่าง ๆ เป็นภาษาที่บอกเล่าความต้องการของผู้ประสงค์ให้วาดขึ้น

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย (Contribution to knowledge)

1. ได้ความรู้เกี่ยวกับความหมายของจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธี
2. ได้ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังฆกรรมวิธีกับแผนผังของพระอารามแบบมหาสีมา
3. ทราบถึงสภาพสังคมไทยสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นปัจจัยต่อความเคร่งครัดเรื่องการทำสังฆกรรม
4. ได้ความรู้เกี่ยวกับความสำคัญของสังฆกรรมวิธี และวิธีการบังคับใช้ทั้งที่ปรากฏในเอกสารและในจิตรกรรมฝาผนังในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผลสืบเนื่อง

ขอบเขตของการวิจัย (Scope of study)

การศึกษานี้มีขอบเขตครอบคลุมทั้งหมด 3 ด้าน คือ

1. ด้านพื้นที่: ศึกษาจิตรกรรมฝาผนังบริเวณช่องระหว่างหน้าต่างพระอุโบสถวัดปทุมวนารามจำนวน 12 ห้องภาพ ศึกษาร่วมกับจิตรกรรมฝาผนังจากแหล่งอื่นที่มีภาพคล้ายคลึงกัน
2. ด้านเวลา: ศึกษาเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวข้องกับสังคมพระสงฆ์ การจัดการคณะสงฆ์ การก่อตั้งคณะธรรมยุติก และสืบทอดงานการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในช่วง พ.ศ. 2367 – พ.ศ. 2411

3. ด้านเนื้อหา: ศึกษาความเป็นมาและความสำคัญของการทำสังฆกรรมและบทบาทที่มีต่อคณะสงฆ์ทั้งที่ปรากฏในเอกสารต่าง ๆ และในจิตรกรรมฝาผนังในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผลที่สืบเนื่องต่อมา

นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

จิตรกรรมฝาผนัง	หมายถึง ภาพเขียนสีบนฝาผนังภายในสถาปัตยกรรม เช่น อุโบสถ วิหาร หอไตร
ห้องภาพ	หมายถึง พื้นที่ฝาผนังระหว่างหน้าต่างภายในสถาปัตยกรรม
อุโบสถ, พระอุโบสถ	หมายถึง อาคารที่มีหลักสี่มัลล้อมรอบเป็นสถานที่ทำสังฆกรรม และต้องสามารถบรรจุพระสงฆ์ได้ไม่น้อยกว่า 21 รูป
สังฆกรรม	หมายถึง การร่วมกันของหมู่สงฆ์เพื่อทำกิจในอุโบสถตามพระวินัย
สังฆกรรมวิธี	หมายถึง กระบวนการสำหรับหมู่สงฆ์ในการที่จะทำกิจในอุโบสถ
หัตถบาส	หมายถึง ระยะเวลาที่พระสงฆ์จะนั่งเพื่อทำสังฆกรรม มีระยะห่างในช่วงศอกหนึ่งเพื่อไม่ให้เป็นอุปสรรคในการกัมมกราบ

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธี วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพตามแนวทางไทยศึกษา โดยใช้เอกสารทางประวัติศาสตร์ และข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ศิลปะเป็นฐานความคิดเพื่ออธิบายความหมายของจิตรกรรมฝาผนังบริเวณห้องระหว่างหน้าต่างภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม เพื่อนำไปสู่ผลการวิจัยตรงตามวัตถุประสงค์ที่กำหนด ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องออกเป็น 5 กลุ่มดังนี้

1. ประวัติความเป็นมาการก่อตั้งคณะธรรมยุติกและแนวทางปฏิบัติ

ธรรมยุติกนิกาย หรือคณะธรรมยุติกามีบทบาทสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์และแนวทางการปฏิรูปวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2372 ซึ่งเป็นปีที่คณะธรรมยุติกามีผู้เลื่อมใสในแนวทางปฏิบัติและอุปสมบทในคณะธรรมยุติกา ประวัติความเป็นมาของการก่อตั้งคณะธรรมยุติกาปรากฏใน คำประกาศฉลองยุค เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2408 (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิตยสารที่ 4, จ.ศ.1227, เลขที่ 142) สรุปว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงผนวชเมื่อปี พ.ศ. 2367 ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามและเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักในวัด

มหาธาตุ 3 วัน ต่อมาเสด็จจำพรรษา ณ วัดสมอราย พระองค์ทรงปฏิบัติตามพระธรรมวินัยจนเป็นที่เลื่อมใสศรัทธา และมีผู้ขออุปสมบทเป็นพระสงฆ์ในคณะธรรมยุติกาทີที่พระองค์ทรงก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2372 โดยยึดพุทธวจนะเป็นหลัก ต่อมาปี พ.ศ. 2379 พระองค์เสด็จมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารและในปี พ.ศ. 2393 เหล่าขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์เชิญเสด็จขึ้นเสวยราชย์สมบัติ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์แล้ว คณะธรรมยุติกาก็ได้รับการสนับสนุนในหลายด้าน เพื่อให้พระสงฆ์มีความตระหนักถึงคุณค่าของการศึกษาพระคัมภีร์ด้วยการเรียนภาษาบาลี เพื่อการศึกษาพระธรรมตามพุทธวจนะ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย เป็นภาษาบาลี สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ทรงแปล ปรากฏคำว่าธรรมยุติกามีความหมายว่าถูกต้องโดยธรรมที่แท้ (สทุทฺธมมยุตฺติกา)

พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่จะให้พระสงฆ์สามารถศึกษาพระธรรมได้ด้วยการอ่านและเขียนปรากฏในพระบรมราชโองการให้มีการบำรุงพระพุทธศาสนาให้พระราชอาณาเขตและพระอันดับศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิตยสารที่ 4, จ.ศ. 1216, เลขที่ 107) อีกทั้งทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ด้วยมีพระราชกระแสรับสั่งเรื่องปฏิบัติทางศาสนา สรุปความว่า การสวดพระสูตรพระคัมภีร์เป็นสิ่งที่ได้บุญมาก (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิตยสารที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 401)

การสวดพระสูตรพระคัมภีร์ ให้ถูกต้องตามพยัญชนะ ปรากฏในหนังสือเรื่องพระภิกษุปาติโมกข์แปลคงตามพยัญชนะ โดยพระบรมราชานุมัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วัดบวรนิเวศวิหาร, 2537) เพื่อให้พระสงฆ์สามารถทำสังฆอุโบสถได้ตามพระวินัย และมีความเข้าใจความหมายในภาษาบาลีด้วย การควบคุมพระสงฆ์ให้ประพฤติตามวินัยนั้นยังรวมถึงการมีบทลงโทษของกฎหมายบ้านเมืองด้วย ดังปรากฏในหนังสือประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เช่น

ปี พ.ศ. 2395 ประกาศเรื่องเถรจันแ่งผู้มีชื่อแล้วหนีไป แลห้ามไม่ให้บวชกุลบุตรพ้น 24 ถึง 70 เป็นเถรเป็นเณร

ปี พ.ศ. 2396 ประกาศเรื่องให้สึกพระสงฆ์สามเณรที่สุบผีน

ปี พ.ศ. 2397 ประกาศห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่กุฏิ

ปี พ.ศ. 2403 ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้แทงหยดแลประพฤติอนาจาร

ปี พ.ศ. 2404 ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ เป็นต้น

และในปีสุดท้ายของรัชกาล พระองค์ทรงประกาศเรื่องเกี่ยวกับพระสงฆ์ไว้สำคัญข้อหนึ่ง คือ ในปี พ.ศ. 2411 ว่าด้วยวันธรรมสวนะให้รักษาอุโบสถศีล การทำพิธีมาฆบูชา (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548)

ตลอดรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ด้วยการให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย และทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่อง พระนิพพาน วิปัสสนาวิธี เจริญเมตตา เจริญอุสภภานา และเจริญมรณสติ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2552) เป็นสิ่งที่แสดงถึงหลักธรรมที่พระองค์ทรงใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติธรรมตลอดรัชกาล

แนวทางการปฏิบัติของคณะธรรมยุติกาดังแต่ริเริ่มใน พ.ศ. 2372 ที่เน้นในการศึกษา พระคัมภีร์ ปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติอย่างเคร่งครัด ตลอดจนให้ความรู้ การศึกษาแก่ พุทธศาสนิกชน ปัจจุบันพบว่าแนวทางการปฏิบัติตามวินัยบัญญัติอย่างเคร่งครัดปรากฏอยู่ในวัด สังกัดธรรมยุติกาท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตเมือง และวัดที่ตั้งอยู่ในเขตอรัญวาสีหรือวัดป่า มุ่งเน้น การเจริญสติวิปัสสนากรรมฐาน อีกทั้งมีการสวดมนต์กรรมและเปรียญธรรมเป็นประจำทุกปี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. 2394 คณะ ธรรมยุติกามีความมั่นคงยิ่งขึ้นที่พระอารามหลวงที่พระองค์ทรงสร้าง มีผู้ที่ศรัทธาในแนวทางของ คณะธรรมยุติกาย้ายมาบวชอย่างต่อเนื่องส่งผลต่อสภาพสังคมพระสงฆ์ วิทยานิพนธ์เรื่อง ความ เปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ ศึกษากรณีธรรมยุติกนิคาย (พ.ศ. 2368-พ.ศ. 2464) โดยศิริสุพร ชวงสกุล (2530) สรุปว่าหลักของคณะธรรมยุติกายกเกิดจากแนวคิดเรื่องกรรม เรื่องมนุษย์และ เป้าหมายของชีวิตมีแนวทางในการศึกษาด้วยการกลับไปสู่ความถูกต้องตามพระไตรปิฎก และเมื่อ มีการก่อตั้งคณะธรรมยุติกายกขึ้นแล้วส่งผลต่อคณะสงฆ์ทางด้านการปกครอง คือมีคณะสงฆ์เพิ่มขึ้น และมีการปกครองอย่างเป็นอิสระ มีระเบียบวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัดและส่งเสริมการศึกษาเล่าเรียน พระบาลี อีกทั้งยังส่งผลต่อการเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านและจริยธรรมของคนในสังคม

ในการศึกษาบทบาทของคณะธรรมยุติกายกที่มีต่อสังคมมักเชื่อมโยงปัจจัยทางการเมืองในช่วงเวลา ก่อนการก่อตั้งคณะธรรมยุติกายก วิทยานิพนธ์เรื่อง พระราชดำริทางการเมืองของพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย นฤมล ธีรวัฒน์ (2525) สรุปว่าผลจากการออกผนวชของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนขึ้นครองราชย์เป็นเวลา 27 พรรษาส่งอิทธิพลต่อ พระราชดำริภายหลังขึ้นครองราชย์ คือ การถ่วงดุลอำนาจชาวต่างชาติด้วยการทูต เพิ่มพูนความรู้ วิทยาการทันสมัยของตะวันตก และมีความใกล้ชิดกับราษฎร สอดคล้องกับวิทยานิพนธ์เรื่องการ ขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย วันทนีย์ ส่งศิริ (2525) กล่าวว่า การผนวชของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและการตั้งคณะธรรมยุติกายกเป็นการเตรียม พระองค์กลับสู่อำนาจทางการเมืองเป็นการสร้างศรัทธาในหมู่ราษฎรและการที่พระองค์มีความ สัมพันธ์ใกล้ชิดกับขุนนางตระกูลขุนนาง ทรงผลให้การครองราชย์ของพระองค์มีความมั่นคงยิ่งขึ้น

นอกจากนี้วิทยานิพนธ์เรื่อง พระพุทธศาสนากับกุลโลบายในการขึ้นสู่อำนาจและการบริหารประเทศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระมหาไชยวัฒน์ ไกยผ่าย (2555) สรุปว่า การเสด็จออกผนวชของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งผลต่อความมั่นคงทางการเมืองของพระองค์เองส่งผลต่อการศึกษาพระไตรปิฎกและเป็นการส่งเสริมให้ประชาชนมีจริยธรรมเพื่อสร้างความเชื่อมั่นและความจงรักภักดีในรัชกาลของพระองค์

อย่างไรก็ตาม การนำเสนอเรื่องการก่อตั้งคณะธรรมยุติกาสงฆ์ที่ส่งเสริมให้การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความมั่นคงยิ่งขึ้นนั้นยังมีกรณีของสังฆมณฑลวิทยานิพนธ์เรื่อง การสถาปนาธรรมยุติกนิกายของวชิรญาณภิกขุ: ปัญหาเรื่องสังฆมณฑลโดย ภูวมินทร์ วาดเขียน (2533) สรุปว่า ในระยะแรกของการสถาปนาคณะธรรมยุติกาสงฆ์ยังมีการร่วมสังฆกรรมกัน เรียกพระสงฆ์ที่เข้าร่วมทั้ง 2 นิกายว่า พระสืด ต่อมาเมื่อพระบรมราชาธิบายว่าพระสงฆ์ทั้งสองนิกายมีความสามัคคีกันดีจึงไม่ใช่สังฆมณฑลซึ่งหมายถึงการทำสงฆ์ให้แตกกัน

ภายหลังที่คณะธรรมยุติกาสงฆ์เผยแผ่ในพระนคร การนำไปสู่หัวเมืองต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น วิทยานิพนธ์เรื่องการก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเปรมวิทย์ ท่อแก้ว (2534) ศึกษาการขยายตัวของคณะธรรมยุติกาสงฆ์แต่นั้นตั้งปี พ.ศ. 2394 – พ.ศ. 2473 ด้วยปัจจัยต่าง ๆ เช่น การอพยพของชาวลาวมาอาศัยในกรุงเทพมหานครได้รับการศึกษาจากคณะธรรมยุติกาสงฆ์แล้วนำไปเผยแผ่ยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2. สังฆกรรมวิธี

สังฆกรรมคือการรวมกันทำกิจของหมู่สงฆ์ภายในพระอุโบสถ ระเบียบวิธีการต่าง ๆ มีรายละเอียดที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก ได้แก่ เรื่องของจำนวน วาระโอกาสอย่างถูกต้องตามพุทธวจนะ ต่อมาเมื่อหนังสือที่อธิบายและแยกข้อวินัยสำหรับพระสงฆ์ได้ศึกษาเฉพาะส่วน ได้แก่ หนังสือเรื่อง บุญพลีขาวรรณนา โดยพระอมราภิกขิตา (อมโร เกิด) ในปี พ.ศ. 2408 ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงชำระและเป็นต้นเค้าของหนังสือเรื่อง นวโกวาทและวินัยมุขเล่ม 1-3 กล่าวถึงข้อปฏิบัติทั้งที่เป็นส่วนบุคคลและแบบหมู่สงฆ์ที่เรียกว่าสังฆกรรม

หนังสือ มหามกุฏราชานุสรณีย์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511) เป็นหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 1 (สารคดีธรรม) มีเนื้อหาส่วนใหญ่กล่าวถึงการนับถือพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง ลักษณะการเคารพพระรัตนตรัย ทั้งของพระสงฆ์และฆราวาส เช่น อุโบสถศีลกถา ธรรมวินัยมัสการ แสดงวิธีการที่ต้องรวมถึงการประกาศพิธีการต่าง ๆ ที่จะเป็นประเพณีสืบต่อกันมา เช่น พระบรมราชานุศาสน์ทำยประกาศมหาสงกรานต์ในปี พ.ศ. 2409 พระองค์ทรงชี้ให้เห็นคุณค่าของการรักษาศีลและเพื่อ

ให้ชีวิตมีความสุข การรักษาศิลหรือข้อปฏิบัติในหลักธรรมสำคัญเช่น อุโบสถศีลภา
วีสณาวีธี ซึ่งเป็นวิธีการขั้นสูง

การให้ความสำคัญต่อวันธรรมสวนะยังปรากฏในโคลงลิลิตมหามกุฏราชคุณานุสรณ์
พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ กล่าวถึงการตั้งคณะธรรมยุติกาวา
เป็นคณะสงฆ์ที่มีการเทศนาพระธรรมในวันพระ (วันธรรมสวนะ) ให้พุทธศาสนิกชนร่วมทำบุญ
รักษาศีล (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2547, หน้า 66)

บทบาทของพระสงฆ์ และพิธีการในศาสนาพุทธ จะได้รับการสนับสนุนจากพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ จากหนังสือเรื่องความทรงจำ
(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505) พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพที่ได้กล่าวถึง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับแก้ขนบธรรมเนียม
ต่าง ๆ เช่นทรงแก้ไขระเบียบพิธีพราหมณ์ที่เคยทำลำพังให้มีพระสงฆ์ร่วมด้วยทุกพิธี

3. สภาพสังคมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนังสือพระราชหัตถเลขาพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเกลิงถวัลย์ราช
สมบัติ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2507) ซึ่งเป็นพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชและเสด็จประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระราชทานไป
ยังคู่สามีภรรยาชาวอเมริกัน 4 ฉบับ เนื้อความโดยย่อคือ

ฉบับที่ 1 ลงวันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2391 ทรงแนะนำพระองค์ในฐานะของเจ้าฟ้า
เป็นรัชทายาทซึ่งทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร

ฉบับที่ 2 ลงวันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2392 ทรงกล่าวถึงโรคระบาดอย่างร้ายแรง
ในสยาม ทรงปฏิเสธการรับนับถือในศาสนาคริสต์ตามคำเชิญชวน และขอความช่วยเหลือเรื่องการ
จัดหาเครื่องพิมพ์หิน

ฉบับที่ 3 ลงวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2392 ทรงกล่าวถึงโรคระบาดที่เริ่มลดลง

ฉบับที่ 4 ลงวันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2398 ทรงกล่าวแสดงความยินดีที่จะได้ต้อนรับคู่สามี
ภรรยาที่จะเดินทางมายังพระนคร

พระราชหัตถเลขาเหล่านี้แสดงสภาพความเป็นอยู่ ปัญหาเรื่องโรคระบาด และความ
พยายามในการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ ซึ่งมักแทรกมากับถ่ายทอดวิทยาการทางด้านต่าง ๆ ซึ่ง
ความรู้ในประเทศสยามนั้นมีความแตกต่างจึงนำไปสู่การออกหนังสือที่ตีพิมพ์ด้วยแท่นพิมพ์หิน
เล่มแรกของสยามชื่อว่า หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545)
เขียนถึงสิ่งที่เป็นความรู้ เช่น วิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และศาสนาเปรียบเทียบ ช่วงเวลาที่ชาติ

ตะวันตกเข้ามาทำสนธิสัญญาทางการค้า จึงเป็นการเร่งให้ความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในหลายด้าน การปรับตัวเป็นสิ่งสำคัญ เพราะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและการวางผังเมือง จากเดิมที่มีการขุดคลองเพื่อขยายเส้นทางคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ 1-3 มาสู่การขุดถมเพื่อทำถนน หนังสือเรื่อง คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2525) ของปิยนาด บุนนาคและคณะ กล่าวว่า การขุดคลองในกรุงเทพมหานคร ตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อประโยชน์ในทางยุทธศาสตร์ การคมนาคม การค้า การขุดคลอง ในกรุงเทพมหานครเริ่มมีมากขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่อง มาจากการเพิ่มจำนวนของประชากร และการอพยพย้ายถิ่นเข้าสู่กรุงเทพมหานคร (ปิยนาด บุนนาคและคณะ, 2525) แม้แต่บันทึกของบาทหลวงปาลเลอกัวซ์ก็ได้บันทึกความหลากหลายของผู้คนในสยามไว้ในหนังสือ เล่าเรื่องกรุงสยาม (ปาลเลอกัวซ์, 2552) ตีพิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ. 2397 กล่าวถึงจำนวนประชากรในสยามที่มีมากถึง 6 ล้านคนโดยประมาณ และแบ่งออกเป็นชาวสยาม จีน มลายา ลาว เขมร มอญ กะเหรี่ยง ชอง ละว้า รวมถึงหนังสือ Through travellers' eyes: an approach to early nineteenth-Century Thai History ของ Terwiel เขียนถึงกรุงเทพมหานครในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงความเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพ การขุดคลอง จำนวนพระสงฆ์ และจำนวนประชากร ที่เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ โดยแบ่งตามเชื้อชาติ โดยสรุปว่าในปี ค.ศ. 1854 (พ.ศ. 2397) มีจำนวนประชากรที่อาศัยในกรุงเทพมหานครราว 404,000 คน (Terwiel, 1989)

ความหลากหลายของคนต่างเชื้อชาติยังมีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงด้วยภาพบุคคลในชุดแต่งกายประจำกลุ่มชนนั้น ๆ เช่นที่จิตรกรรมฝาผนังวัดปทุมวนารามบริเวณช่องระหว่างหน้าต่างที่เขียนเรื่องเกี่ยวกับการทำ สังกรรมของพระสงฆ์เป็นหลัก และมีภาพชาวบ้านหลากหลายเชื้อชาติอาศัยร่วมกันด้วยซึ่ง สอดคล้องกับสภาพสังคม ในช่วงเวลานั้น

4. ประวัติความเป็นมาวัดปทุมวนารามราชวรวิหาร

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เขียนโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหา โกษาธิบดี (ข้า บุนนาค) กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีบางช่วงที่กล่าวถึง การสร้างวัดปทุมวนาราม นับตั้งแต่การขยายพระนครด้วยการขุดคลองผดุงกรุงเกษม การปรับ พื้นที่ท้องนาทุ่งบางกะปิให้เป็นสระ มีเกาะขนาดใหญ่ เล็ก ใน พ.ศ. 2396 สร้างวัดชื่อว่าวัดปทุม วารามเป็นวัดในคณะสงฆ์ธรรมยุติกาและสร้างพระที่นั่งประทุมมาภิรมย์ ทำพลับพลา และโรงละคร ใ้หน้าเข้าสระที่ปลูกบัวนานาชนิด ในปี พ.ศ. 2400 จึงมีการประกาศวิสุงคามสีมาวัดปทุม

วนาราม และได้ประดิษฐานพระแสน พระไสย และฉลองวัดประทุมวนารามในปี พ.ศ. 2410 (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2548)

ปราณี กล้าล้ม และชุติมา ชูณะหา ในบทความเรื่อง “วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร” กล่าวว่าการสร้างวังและวัดบริเวณย่านปทุมวันทำให้ประชาชนจากแหล่งอื่นพากันมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในแถบนี้เพิ่มมากขึ้นและส่วนมากเป็นชาวลาว พระสงฆ์ที่วัดนี้ส่วนใหญ่ เป็นชาวอีสาน เริ่มจากท่านเจ้าอาวาสองค์แรก สันนิษฐานว่าที่บริเวณนี้เป็นที่อาศัยของชาวลาวเวียงจันทน์ที่ถูกด่อนมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งชาวบ้านและชาวอีสานจึงมีความสัมพันธ์กันเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการปกครอง อีกทั้งยังอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญคือ พระสายัน ซึ่งเป็นพระพุทธรูปลาวมาประดิษฐานภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม (ปราณี กล้าล้ม และชุติมา ชูณะหา, 2539)

การรวบรวมหลักฐานการครองวัดของเจ้าอาวาสที่มีเชื้อสายลาว สนับสนุนแนวคิดเรื่องการอพยพของคนลาวในสมัยก่อนหน้า การตั้งถิ่นฐานบริเวณคลองแสนแสบ ส่งอิทธิพลต่อคติในการเขียนจิตรกรรมฝาผนัง และการประดิษฐานพระพุทธรูปลาวที่วัดปทุมวนารามราชวรวิหารด้วย

หนังสือเรื่อง ดำนันทพระสายัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สรุปได้ว่าพระสายันเป็นพระพุทธรูปที่สร้างด้วยโลหะผสม (สำริด) ไม่ทราบที่มาที่แน่ชัดทราบแต่ว่าเป็นฝีมือของช่างชาวลาวและเคยประดิษฐานอยู่ที่เมืองลาวมาก่อน (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2403) และโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญมาประดิษฐานพระอุโบสถวัดปทุมวนารามเพื่อ ให้ชาวลาวได้กราบไหว้บูชา และ ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2556 ข) กล่าวถึงพระสายันไว้ในหนังสือเรื่อง พระพุทธรูปในประเทศไทย รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย ให้ความเห็นว่าพระสายันจัดเป็นพระพุทธรูปแบบล้านช้างอย่างแท้จริงมีความใกล้เคียงกับพระเจ้าองค์ตื้อ วัดองค์ตื้อมะหาวิหาน นครเวียงจันทน์

นอกจากจิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมจะมีความสำคัญแล้ว สถาปัตยกรรมอย่างพระอุโบสถวัดปทุมวนารามก็มีความสำคัญด้วยเช่นกัน บทความเรื่อง “สมเด็จพระวันรัต (แดง) ผู้ให้รณาดำราสีมากถา” ในหนังสือ สีมากถา สมุดข่อยวัดสุทัศนเทพวราราม เขียนโดย แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย (2540) กล่าวว่าสมเด็จพระวันรัต (แดง) อุปสมบทในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นพระเถระที่มีความรอบรู้ในพระไตรปิฎก และมีความรอบรู้ในงานสร้างและปฏิสังขรณ์วัด และรณาดำราสีมากถา ซึ่งรณานี้ขึ้นจากการที่ได้เรียนรู้วิธีการผูกมหาสีมาในคราวผูกมหาสีมาวัดปทุมวนาราม ดำราการผูกมหาสีมานี้ได้เป็นแบบแผนในการสร้างวัดโพธิ์นิมิตสถิตมหาสีมาราม ซึ่งเป็นวัดในสังกัดมหานิกาย

วัดปทุมวนารามเป็นวัดที่อยู่ในชุมชนชาวลาวที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งครอบคลุมชาวลาวในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่าเป็น

ลาวเวียงจันทน์กลับใจ และนิมนต์พระคณะลาววัดบวรนิเวศวิหารไปอยู่ (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 14) วัดปทุมวนารามราชวรวิหารจึงเป็นวัดสำคัญ ในการขยายแนวคิดของคณะธรรมยุติกานิกายออกเฉียงเหนือเช่นกัน

วิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดปทุมวนารามราชวรวิหารกรุงเทพมหานคร โดย ภัทรวรรณ พงศ์ศิลป์ (2549) สรุปว่าพระอารามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นวัดที่อยู่ในแผนผังที่เป็นแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นในคณะธรรมยุติกามีชั้นทสิมาที่พระอุโบสถ มีมหาสีมาทั้งภายนอกและภายใน เพื่อให้ขอบเขตการทำสังฆกรรมถูกต้องตามพระไตรปิฎกและ แผนผังที่เคร่งครัดนี้เป็นไปเพื่อประโยชน์ต่อพระสงฆ์ที่ต้องอยู่ปริวาส วัดปทุมวนารามจึงเป็นวัด ในต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการผูกมหาสีมาสอดคล้องกับจิตรกรรม ฝาผนังช่องระหว่างหน้าต่างพระอุโบสถของวัดปทุมวนารามที่เขียนเรื่องเกี่ยวกับกิจของพระสงฆ์ใน อุโบสถด้วยเช่นกัน

5. จิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ และจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

การศึกษาประวัติศาสตร์สังคมไทยนอกจากจะศึกษาจากหลักฐานเชิงประจักษ์ เช่น เอกสารที่บันทึกภาพเหตุการณ์สำคัญแล้ว ยังสามารถศึกษาได้จากจิตรกรรมฝาผนังไทยด้วย เนื่องจากจิตรกรรมฝาผนังเป็นการเขียนภาพที่สามารถสื่อถึงประสบการณ์ เหตุการณ์ ตลอดจนอารมณ์ และจินตนาการสร้างสรรค์ภาพและโดยมากจะสอดแทรกเกร็ดความรู้ บทความเรื่อง "คุณค่า ของจิตรกรรมฝาผนัง" ในพื้นฐานอารยธรรมไทยตอนกลาง โดยศิลป์ พีระศรี (2516) สรุปได้ว่า จิตรกรรมฝาผนังไทยโบราณมีวิธีการเขียนด้วยสีฝุ่นผสมกาวจากธรรมชาติ มีองค์ประกอบแบบ เฉพาะ จัดวางแบบแนวระนาบเส้นตรง ต่างจากจิตรกรรมตะวันตกที่จัดองค์ประกอบตามหลัก ทศนิยมภาพสมจริง ต่อมามีการวาดภาพเลียนแบบภาพถ่ายผสมกับการจินตนาการทำให้ภาพมี ลักษณะผสมผสาน ใช้สีที่บอกระยะต้นลึกแบบตะวันตก กับเขียนภาพบุคคลแบบภาพไทยโบราณ

น.ณ ปากน้ำ กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังไทยในบทความเรื่อง "คุณค่าแห่งจิตรกรรมไทย"

ใน จิตรกรรมฝาผนังหนึ่งในสยาม ว่าจิตรกรรมเขียนขึ้นเพื่อบูชาพระพุทธศาสนา โดยมากเป็นเรื่อง นิทานพุทธประวัติ นิทานชาดก ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเขียน ภาพจากแบบภาพถ่าย ภาพพิมพ์ของชาวตะวันตกและต่อมามีการเขียนภาพพระราชพิธีและ ประเพณีสำคัญของพุทธศาสนา เป็นการแสดงถึงพัฒนาทางเนื้อหาการเขียนจิตรกรรมฝาผนังไทย ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเขียนภาพเพื่อขยายความรู้จากพระคัมภีร์ สอดคล้องกับในช่วงเวลานั้น สังคมพระสงฆ์มีการอ่านเขียนภาษาบาลีและสวดแปลให้เกิดความ

เข้าใจความหมายในพระไตรปิฎก จึงปรากฏว่าจิตรกรรมฝาผนังมีการเขียนเป็นปริศนาธรรมและ
กิจของพระสงฆ์ยิ่งขึ้น

จิตรกรรมฝาผนังไทย สามารถศึกษาได้จากลักษณะของจิตรกรรมฝาผนังที่มีการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาพทางสังคม โดยอาศัยอิทธิพลจากการปรับเปลี่ยนที่สะท้อนผ่านทางการ
สร้างสรรค์ในงานจิตรกรรมฝาผนัง เช่นการเข้ามาของชาวตะวันตกที่มีบทบาทสำคัญในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เกิดการจัดองค์ประกอบภาพแบบทัศนียภาพสมจริง
คล้ายภาพถ่าย การใช้สีแรงทำให้ภาพมีระยะใกล้ไกล มีแนวความคิดแสดงภาพอย่างสมเหตุสมผล
แตกต่างจากจิตรกรรมฝาผนังสมัยโบราณที่นิยมการสร้างสรรค์ตามจินตนาการ

สันติ เล็กสุขุม (2549) ในหนังสือเรื่อง จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 ความคิดเปลี่ยน
การแสดงออกก็เปลี่ยนตาม (2549) กล่าวโดยสรุปว่า จิตรกรรมฝาผนังไทยเขียนเรื่องเกี่ยวกับ
ปรัมปราคติจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเขียนภาพบุคคลหลากหลายเชื้อชาติมากขึ้นตามความ
หลากหลายทั้งทางเชื้อชาติในเวลานั้น เป็นภาพสะท้อนทัศนคติของสังคมที่ปรับเปลี่ยนครั้งสำคัญ

บทความเรื่อง จิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 4 วัดพุทไธสนารามของ น. ณ ปากน้ำ กล่าวว่า
เรื่องราวที่เขียนบนผนังพระอุโบสถวัดพุทไธสนารามเป็นเรื่องราวชีวิตของผู้คนในสมัยนั้น ภาพ
ทิวทัศน์ และภาพวัดวาอารามต่าง ๆ ต่อมาได้รับความเสียหายจากเหตุเพลิงไหม้ในปี พ.ศ. 2515
หากต้องการเทียบการใช้สีและการตัดเส้นภาพจิตรกรรมฝาผนังในรัชกาลพระบาท สมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวโดยให้เทียบสีเส้นและการจัดองค์ประกอบจากจิตรกรรมฝาผนังภายในพระวิหาร

น.ณ ปากน้ำ เข้าใจว่าจิตรกรรมบริเวณช่องระหว่างหน้าต่างเป็นเรื่องชีวิตประจำวันของ
คนที่อยู่โดยรอบวัด ซึ่งจิตรกรรมเหล่านั้นมีคำอธิบายได้ภาพกำกับไว้เข้าใจว่าจะลบเลือนชำรุด
ไปมากแล้ว ซึ่งหากคำอธิบายเหล่านั้นไม่ชำรุดไปคงจะกล่าวถึงรายละเอียดที่ลึกซึ้งกว่านั้นได้ ทั้งนี้
คติในการเขียนจิตรกรรมฝาผนังบริเวณช่องระหว่างหน้าต่างปรากฏหลักฐานว่า เขียนขึ้นตามรับสั่ง
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 365 ความบางส่วนว่า

“...ภายในผนังหน้าต่าง มีจิตรกรรมแสดงเรื่องสังกรรมวิธีในพระวินัย ที่บ้านกบ
ข้างในมีเรื่องตามโคลงสุภาษิตต่าง ๆ บนหลังหน้าต่างขึ้นไปแสดงเรื่องเทพบุตร เทพธิดา
มาประพาสในสวน...” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่
365 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

หนังสือเรื่องศิลปกรรมแบบพระราชนิยมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ
ณัฐกรัท จันทวิช (2549) กล่าวว่า ศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวมีรายละเอียดที่แตกต่างสมัยก่อนหน้า ทั้งสถาปัตยกรรมและจิตรกรรมฝาผนัง

สำหรับจิตรกรรมฝาผนังมีการเน้นภาพด้วยวิธีเขียนที่มีระยะ ความลึก ไม่มีเส้นทาเพื่อแบ่งเนื้อเรื่อง ด้านเนื้อหาภาพได้แก่ พระพุทธประวัติ ภาพชาดก ธุดงค์ตร ปรีศนาธรรม พุทธปรัชญา และพระราชพิธี 12 เดือน เช่นจิตรกรรมฝาผนังและศิลปกรรมด้านอื่น ๆ ของวัดปทุมวนารามก็ปรากฏหลักฐานพระราชกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้สร้างตามแบบที่พระองค์มีพระราชประสงค์

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์กล่าวถึงพระราชพิธี และพิธีกรรมของชาวบ้าน โดยโคลงนี้ยังกล่าวถึงการร่วมพิธีการระหว่างพราหมณ์และพระสงฆ์ ตลอดจนบรรยายถึงการตกแต่งเครื่องประกอบพิธีตามประเพณีต่าง ๆ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2509)

การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนารามที่ผ่านมามีการศึกษาในส่วนจิตรกรรมฝาผนังส่วนบนเหนือกรอบหน้าต่างเท่านั้น บทความของจิราวรรณ แสงเพชร (2554) เรื่อง “สุทนต์นครบนดาวดึงส์เทวพิภพ ภาพจิตรกรรมรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร” กล่าวโดยสรุปว่า

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดปทุมวนารามที่เคยเข้าใจว่าได้รับความเสียหายในคราวไฟไหม้ เมื่อปี พ.ศ. 2515 แล้วทำการเขียนขึ้นมาใหม่ไม่เป็นความจริง โดยอ้างจากการสัมภาษณ์พระเทพญาณวิศิษฐ์ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดปทุมวนารามซึ่งชี้แจงว่าเพลิงไหม้พระอุโบสถครั้งนั้นเสียหายเฉพาะเครื่องบนและหลังคาพระอุโบสถบางส่วน ไม่ได้มีผลทำความเสียหายแก่ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถเลย จิตรกรรมฝาผนังส่วนเหนือกรอบหน้าต่างว่าเป็นการเขียนเรื่องสุทนต์นครบนดาวดึงส์เทวพิภพซึ่งมีเนื้อหาปรากฏในวรรณกรรมไตรภูมิโลกวินิจฉัยถา

บทความของจิราวรรณจึงไม่เห็นด้วยกับความคิดเห็นของ น. ณ ปากน้ำในเรื่องของความเสียหายจากเหตุการณ์เพลิงไหม้ในปี พ.ศ. 2515 อย่างไรก็ตามก็ดีจิตรกรรมฝาผนังบริเวณระหว่างหน้าต่างที่ถูกบูรณะใหม่หลายครั้งโดยกรมศิลปากรอาจทำให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนของ น.ณ ปากน้ำที่ว่าเป็นผลมาจากความเสียหายคราวนั้น การศึกษาคุณค่าในงานจิตรกรรมฝาผนังบริเวณช่องระหว่างหน้าต่างจึงทำได้ในเรื่องของเนื้อหาและคติในการเขียนภาพตลอดจนวิถีชีวิตของผู้คนซึ่งจะช่วยให้การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

บทความเรื่อง “อิทธิพลศิลปะและวัฒนธรรมตะวันตก ในงานจิตรกรรมฝาผนังวัดโพธิ์นิมิตสถิตมหาสีมาราม” ในวารสารศิลปากร โดย กฤษณา พินศิริ (2545) กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังของวัดโพธิ์นิมิตสถิตมหาสีมารามว่ามีจิตรกรรมฝาผนัง ที่แสดงเรื่องเทศกาลงานบุญต่าง ๆ รวมทั้งภาพการทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ภายในพระอุโบสถ ใกล้เคียงกับจิตรกรรมในรัชกาลพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น จิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร วัดบรมนิวาส และวัดพุทธวนารามราชวรวิหาร ในเรื่องการเขียนภาพกึ่งในวินัยสงฆ์ เช่น การบวช เข้าพรรษา ทอดกฐิน และการปลงอาบัติ ซึ่งแม้ว่าวัดโพธิ์นิมิตสถิตมหาสีมารามจะเป็นวัดในสังกัดมหานิกาย แต่มีการผูกมหาสีมาเช่นเดียวกับวัดในคณะธรรมยุติกา จึงนำมาศึกษาร่วมกันในลักษณะของ อิทธิพลของจิตรกรรมฝาผนังจากวัดคณะสงฆ์ธรรมยุติกาสืบเนื่องต่อมา

หนังสือเรื่อง พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยนของศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2556 ก) กล่าวถึงอิทธิพลทางความคิดที่ปรับเปลี่ยนให้จิตรกรรมฝาผนังมีลักษณะต่างออกไป ซึ่งจิตรกรรมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการปรับเปลี่ยนสู่สามัญนิยม เขียนภาพที่มีอิทธิพลศิลปะตะวันตก กับเรื่องราวที่เขียนโดยให้ความสำคัญกับเรื่องที่ปรากฏขึ้นจริงในพระพุทธศาสนา โดยมากเกิดขึ้นในวัดที่พระองค์ทรงสร้าง และเป็นวัดในคณะธรรมยุติกา สอดคล้องกับ เนื้ออ่อน ขวัญทองเขียว (2556) ว่า คณะธรรมยุติกาได้รับการสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลต่องานจิตรกรรมที่เคยเป็นเรื่องเหนือจริงหรือปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ถูกลดความสำคัญลงและแทนที่ด้วยเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริง เช่น จริยวัตรของพระสงฆ์

เรื่องวินัยของพระสงฆ์เป็นแนวคิดหลักของคณะธรรมยุติกา การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังพระอารามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง มุ่งประเด็นศึกษาในเรื่องข้อวินัย เช่น สารนิพนธ์เรื่อง การศึกษาวัฒนธรรมจากจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร โดย สุดา งามเหลือ (2524) สรุปว่า จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหารเขียนในช่วงเวลาที่เกิดเหตุการณ์สำคัญคือ การก่อตั้งคณะธรรมยุติกา พระสงฆ์ปฏิบัติตามพระวินัย การเข้ามาของชาวตะวันตก วิทยาการทางเทคโนโลยีต่าง ๆ เช่นทางการแพทย์ จิตรกรรมฝาผนังก็ได้บันทึกเรื่องราวสำคัญนี้ไว้

วิทยานิพนธ์เรื่อง จิตรกรรมฝาผนัง: พระราชประสงค์รัชกาลที่ 4 เรื่องจริยวัตรสงฆ์ของ พัสวีศิริ เปรมกุลนันท์ (2552 ก) ศึกษาเกี่ยวกับจริยวัตรต่าง ๆ ของพระสงฆ์ได้แก่สุกกรมฐานุตตควัตร ฌฬัภิชาติหรือบุคคล 6 ประเภท วินัยพระสงฆ์คือเนื้อที่ห้ามภิกษุฉัน ผลไม้สำหรับทำน้ำอัฐฐบานและมหาผลที่ห้ามทำน้ำอัฐฐบาน ตลอดจนประเพณีและวันสำคัญทางพุทธศาสนา กรณีศึกษาเรื่องการทำสังฆกรรมเช่นการลงอุโบสถ การปวารณา การปลงอาบัติ และประเพณีสำคัญ ๆ เช่น ลอยกระทงเช่นเดียวกับที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังจากวัดบวรนิเวศวิหาร เนื้อหางานวิจัยให้ความสำคัญในหลากหลายด้านและอธิบายตามคำบรรยายได้ภาพ และเมื่อกล่าวถึงเรื่องวินัยสงฆ์ก็เป็นเรื่องวินัยที่เป็นส่วนบุคคลเช่น ห้ามฉันเนื้อที่ห้ามฉัน

จิตรกรรมฝาผนังในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักมีจารึกได้ภาพ จึงสามารถบอกเล่าเรื่องราวตอนต่าง ๆ ตามภาพจิตรกรรมฝาผนังได้ แต่จากการชำรุดทำให้ การศึกษาเป็นเรื่องยากยิ่งขึ้น ดังนั้น การศึกษาองค์ประกอบต่าง ๆ การแต่งกาย และภาพแวดล้อม อาคาร และกิจกรรมต่าง ๆ ภายในภาพเพื่อการตีความจึงเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างเช่น วิทยานิพนธ์เรื่องเครื่องแต่งกายของคนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 จากภาพจิตรกรรมฝาผนัง โดย อาทิตย์ ธงอินเนตร (2525) สรุปว่า การแต่งกายในจิตรกรรมฝาผนังมีความใกล้เคียงกับภาพถ่าย เช่นเครื่องแต่งกายของเจ้านาย และชาวบ้านในโอกาสไปวัดทำบุญ หรือในโอกาสอื่น ๆ ซึ่งมีความ แตกต่างไปตามเหตุการณ์ มีบางภาพที่มีอิทธิพลการแต่งกายจากตะวันตก โดยศึกษาจาก จิตรกรรมฝาผนังในกลุ่มวัดที่สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์ที่เน้นเรื่องพระธรรมวินัย เป็นสิ่งที่เกิดจากพระราชวินิจฉัย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องวิธีการนับถือพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง ว่า

“...การฟื้นฟูพระศาสนาที่ทำมานั้นเป็นแต่ฟื้นฟูหาความรู้ หาได้ฟื้นฟูถึงการปฏิบัติไม่ ที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกากิจ เป็นการฟื้นฟูพระศาสนาส่วนที่บกพร่องของพระสงฆ์ไทยในสมบูรณทั้งพระธรรมและ พระวินัย. ” (สมเด็จพระ ๙ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 57)

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับคณะสงฆ์ธรรมยุติกา โดยมากมีเนื้อหาที่ให้ความสำคัญ ในด้านวินัยของพระสงฆ์ และงานวิจัยที่เน้นเรื่องการสนับสนุนอำนาจทางการเมืองของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังที่เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องความ เคร่งครัดในทางพระวินัยสงฆ์กล่าวถึงสังฆกรรมซึ่งเป็นวินัยข้อสำคัญไว้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยใช้วิธีวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (Historical approach) เพื่ออธิบายความหมาย ของจิตรกรรมฝาผนังแต่ละช่องภาพ ด้วยการอ้างอิงจากเอกสารโบราณ หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับ งานวิจัยทั้งในด้านของประวัติศาสตร์สังคม คติในการเขียนจิตรกรรมฝาผนังที่ส่งเสริมให้ทั้ง พระสงฆ์และคฤหัสถ์มีจริยธรรมและเคร่งครัดต่อพระวินัยในพระพุทธศาสนา เพื่อนำมาถ้อยแถลง กรอง จัดระบบ ตีความ สังเคราะห์ เพื่อให้เกิดองค์ความรู้แล้วนำเสนอด้วยรายงานการวิจัยด้วยวิธีการ พรรณนาวิเคราะห์ (Analytical description) สรุปเป็นขั้นตอนการดำเนินการ ดังนี้

1. เลือกหัวข้อการวิจัย สืบค้น รวบรวมและศึกษาเอกสาร ทั้งปฐมภูมิ และทุติยภูมิ
2. กำหนดกรอบความคิด วัตถุประสงค์ ขอบข่ายและประโยชน์

3. วางโครงสร้างเชิง
4. สืบค้นรวบรวม ข้อมูล งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
5. อ่านเอกสารหลักฐาน ตรวจสอบ กลับกรองข้อมูล
6. วิเคราะห์ข้อมูล
7. ตีความข้อมูล
8. สังเคราะห์ข้อมูลเพื่อให้เกิดทัศนคติที่ชัดเจน
9. นำเสนองานวิจัยโดยวิธีพรรณนาเชิงวิเคราะห์

แหล่งข้อมูล

1. วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร
2. กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ
3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
4. กลุ่มอนุรักษ์จิตรกรรมและประติมากรรม สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร
5. สำนักงานพระพุทธศาสนา
6. สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยบูรพา ห้องสาขาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย